

***Die Destructie van Jherusalem in handschrift en druk*¹**

Willem Kuiper

Abstract – Revised text of a paper held in Leiden, December 22 2005, for the workshop "Literature in manuscript and print, 1450-1600". The focus of this paper will be the translation/revision that Jacob van Maerlant made of Flavius Josephus' De bello judaico as it survived in the oldest manuscript KB Brussel 15001, and in an anonymous prosa-revision dated to 1361. This prosa revision was printed in 1482 in Gouda, by Geraert Leeu.

Voorgeschiedenis tevens Inleiding

Na de dood van Alexander de Grote in het jaar 323 v.C. werd diens wereldrijk onder zijn twaalf belangrijkste generaals verdeeld. Twee jaar later waren er van die twaalf nog maar vier over, de belangrijkste: Seleucus Nicator (de overwinnaar) en Ptolemeus Soter (de verlosser). Antiochië in Syrië werd de hoofdstad van de dynastie der Seleuciden, Alexandrië in Egypte van de dynastie der Ptolemaeën. Beide rijken betwistten elkaar de macht in het oostelijk Middellandse Zee-gebied. Als gevolg daarvan zaten de toenmalige bewoners van het huidige Israël/Palestina tussen hamer en aambeel. Nu eens werden zij onderdrukt door de Egyptenaren, die eigenlijk Grieken waren, dan weer door de Syriërs, die eigenlijk ook Grieken waren. Los van de commerciële, demografische, economische, militaire en politieke druk die de Seleuciden en de Ptolemaeën op de Joodse staat uitoefenden, was er ook nog eens de cultuurfilosofische en religieuze invloed van het Hellenisme, een verzamelnaam voor Griekse normen en waarden, die in veel opzichten haaks stonden op de Joodse orthodoxie.

Interessant voor ons, omdat het zijn sporen heeft nagelaten in de middeleeuwse literatuur, is de geslaagde Joodse opstand tegen de Syrische vorst Antiochus Epiphanes in 168 v.C. Deze eiste dat er in de Tempel van Salomon te Jeruzalem ook een altaar voor de Griekse god Zeus zou komen te staan. De opstand bracht een held voort die de gehele Middeleeuwen door sterk tot de verbeelding zou spreken: Judas Machabeus (Judas Hamer).² Zo absoluut was

¹ Uitgewerkte tekst van een lezing gehouden in Leiden op 22 december 2005 tijdens de workshop *Literatuur in handschrift en druk 1450-1600*. Het onderzoek waarvan deze bijdrage verslag doet, is werk in uitvoering. Voorproefjes verschenen in *Neder-L*, <http://www.neder-l.nl/archieven/kuiper>

Met dank aan Wim van Anrooij, Amand Berteloot, Herman Brinkman, Dirk Geirnaert, Hella Hendriks, Jos Hermans, Marjolein Hogenbirk, Els van Hulsteijn, Martine Meuwese, Jo Reynaert, Hans Westgeest en Roel Zemel voor hun belangstelling, hulp, en het lezen en commentariëren van eerdere versies.

² In de *Historia Karli magni et Rotholandi* alias de *Pseudo-Turpin* vergelijkt Karel de Grote de bij Roncevalle gesneuvelde Rolant met Judas Machabeus: Tigelaar 1997. De Oud-

Judas' geloof en vertrouwen in zijn God, dat hij zich even onoverwinnelijk waande als de kleine David in diens duel met de grote Goliath. Totdat ook zijn einde kwam.

In 63 v.C. is het gedaan met de Joodse onafhankelijkheid als Gnaeus Pompeius Magnus een geslaagde greep naar de macht doet in het oostelijk Middellandse Zee-gebied. De burgeroorlog in Rome, de affaire Cleopatra en andere kwesties brachten in de Romeinse provincie Judea een gehelleniseerde Idumese (Arabische) generaal aan de macht als dank voor zijn loyaliteit aan de Romeinse zaak. Wij kennen hem als Herodes de Grote (73-4 v.C.) Zijn langdurig regime (37-4 v.C.), zijn heerszucht, zijn megalomanie en zijn paranoia werden adembenemend beschreven in het eerste boek van Flavius Josephus' *De bello judaico*.³ Na zijn dood werd hij opgevolgd door zijn zoveelste zoon Archilaus, die het zo beroerd deed dat hij in het jaar 6 werd afgezet en verbannen naar Vienne in Gallia.⁴ Vanaf die tijd werden Galilea en Judea even wreed als meedogenloos geregeerd door Romeinse procuratores, die maar één doel voor ogen lijkten te hebben gehad: snel persoonlijk winstbejag.⁵

Deze onderdrukking leidde in 66 tot een opstand tegen de landvoogd Cestius Gallus, een rebellie die aanvankelijk volstrekt kansloos leek, maar op het allerlaatste moment van een onontkoombare nederlaag omsloeg in een miraculeuze overwinning. Deze gebeurtenis was koren op de molen van de fundamentalisten, die hierin de hand van God zagen, en nu trachtten de Tempel van Salomon in hun macht te krijgen. Een alles ontwrichtende burgeroorlog was het gevolg.

In Rome werd de afgang van Cestius Gallus hoog opgenomen. Men vreesde een uitbreiding van de opstand naar steden in de omgeving met een (grote) Joodse minderheid. Keizer Nero stuurde er (Titus Flavius) Vespasianus, zijn beste generaal, op af om orde op zaken te stellen. Nadat Vespasianus' zoon Titus (Flavius Vespasianus) zijn deel van het expeditieleger met dat van zijn vader te Antiochië verenigd had, begon de veldtocht in 67 met het pacificeren

franse letterkunde kent een bijna 8000 regels tellende epische bewerking van leven en werken van Judas Machabeus, die vooral gebaseerd is op het boek *Makabeën* in de *Vulgaat*. Smeets 1955. Daarnaast maakt Judas Machabeus deel uit van *Les neuf Preux*, in het Middelnederlands *Die negen besten*.

³ Flavius Josephus 1992.

⁴ In *Vanden levene ons Heren*, r. 801-803 wordt over Archelaus verteld dat hij net zo goed was als zijn vader slecht. In werkelijkheid was Herodes voordat hij paranoïde werd zo ontzettend slecht nog niet. Zo trachtte hij zijn Joodse onderdanen te behagen door de Tempel van Salomon te verfraaien en te vergroten.

⁵ In *Van Pylatus gheborde ende sine doot* in: *Het Comburgse handschrift* [...]. Diplomatische editie bezorgd door Herman Brinkman en Janny Schenkel. Hilversum 1997, p. 944-953, wordt verteld dat Pylatus zijn aanstelling in Judea aan zijn perfide karakter te danken had.

van Galilea, dat door de Joden versterkt was.

Met name om de steden Jotapata en Gamala werd zwaar gevochten. Jotapata werd maandenlang even hardnekkig als vindingrijk verdedigd door de militante geestelijke Joseph (37-100), maar uiteindelijk ingenomen. Joseph pleegde geen zelfmoord zoals de andere nog in leven zijnde weerbare mannen, maar gaf zich over. Hij slaagde erin een vertrouwensrelatie op te bouwen met Titus – die zijn vader opvolgde als bevelhebber, nadat die naar Rome was teruggekeerd om daar keizer te worden – en gebruikte al zijn invloed om de strijdende partijen in Jeruzalem tot overgave te bewegen, en zo de stad en de Tempel voor verwoesting te sparen. Tevergeefs, de ook onderling sterk verdeelde fundamentalisten gaven zich niet over, maar vochten zich dood. Jeruzalem werd in 70 in fasen ingenomen en uitgemoord. Uiteindelijk viel ook de Tempelberg, waarna de Tempel geplunderd werd en in brand gestoken.

Joseph volgde Titus naar Rome, nam daar de naam Flavius Josephus aan, en redigeerde er zijn in het Aramees geschreven oorlogsdagboek tot een voor Titus uiterst gunstige Griekstalige voorstelling van zaken. *De bello judaico* – een Griekse tekst met een Latijnse titel – kreeg keizerlijke goedkeuring en een plaats in de ‘Openbare Bibliotheek’. Of hij ook het standbeeld kreeg dat hij met zijn boek verdiende is onzeker.⁶

Later – wanneer precies weet ik niet – werd de val van Jeruzalem en de verwoesting van de Tempel in verband gebracht met een voorspelling die Jezus gedaan zou hebben op Palmzondag:⁷

Nadat Jezus de tempel had verlaten, wendden zijn leerlingen zich onderweg tot hem en vestigden zijn aandacht op de tempelgebouwen. Hij zei tegen hen: ‘Hebben jullie dat alles goed gezien? Ik verzeker jullie: geen enkele steen zal op de andere blijven, alles zal worden afgebroken!’ (*Matteüs 24: 1-2.*)

Toen hij de tempel verliet, zei een van zijn leerlingen tegen hem: ‘Meester, kijk eens, wat een enorme stenen en wat een imposante gebouwen!’ Jezus zei tegen hem: ‘Die grote gebouwen die je nu ziet - wees er maar zeker van dat geen enkele steen op de andere zal blijven; alles zal worden afgebroken.’ (*Marcus 13: 1-2.*)

Toen hij Jeruzalem voor zich zag liggen, begon hij te huilen over het lot van de stad. Hij zei: ‘Had ook jij op deze dag maar geweten wat vrede kan brengen! Maar dat blijft voor je verborgen, ook nu. Want er zal een tijd komen dat je vijanden belegeringswerken tegen je oprichten, je omsingelen en je van alle kanten insluiten. Ze zullen je met de grond gelijk maken en je kinderen verdelen, en ze

⁶ “Iosephus, Matthiae filius, ex Hierosolymis sacerdos a Vespasiano captus cum Tito, filio eius, relictus est. Hic Romam veniens septem libros iudaicae captivitatis imperatoribus patri filioque obtulit, qui et bibliothecae publicae traditae sunt, et ob ingenii gloriam statuam quoque Romae meruit.” Herdingius 1924, caput XIII.

⁷ *De Nieuwe Bijbelvertaling* on-line: <http://www.biblija.net/biblija.cgi?lang=nl>

zullen geen steen op de andere laten, omdat je de tijd van Gods ontferming niet hebt herkend. (*Lucas 19: 41-44.*)

Hoewel deze profetie – wijsheid achteraf want de evangeliën werden ná de val van Jeruzalem geschreven – deel uitmaakte van een uitspraak over het einde der tijden werd zij door de (Romeinse) christenen geïnterpreteerd als de voor-spelling van de wraak van God op het Joodse volk voor het doden van Zijn Zoon.

Josephus dacht hier heel anders over: de gewelddadige dood van de Joodse geestelijk leider Jacob – die de christenen kennen als de apostel Jacobus de Mindere, in wie sommige historici geen neef, maar een broer van Jezus vermoeden⁸ – was de feitelijke oorzaak van de troebelen die uiteindelijk leidden tot de rampzalige burgeroorlog, de opstand tegen Rome, de val van Jeruzalem en de verwoesting van de Tempel. Bijbelvertaler Hiëronymus (ca. 347-ca. 420) volgde hem hierin: “et propter interfectionem Iacobi apostoli Hierosolyman dirutam.”⁹

Voor de middeleeuwse christenen echter was het een uitgemaakte zaak dat de tocht van Vespasianus en Titus geïnspireerd was door niemand minder dan God zelf, en ten bewijze hiervan werd de *Tiberius-legende* geschreven, met daarin een ongeneeslijk zieke keizer Tiberius – tijdens wiens bewind Jezus gedood zou zijn – die erop gewezen wordt, dat er in het verre Judea een gebedsgenezer actief is voor wie geen ziekte veilig is. Als blijkt dat de man door de landvoogd vermoord is, gaat men op zoek naar iemand die een object van hem bezit. Zo wordt in Jeruzalem de vrouw Veronica gevonden, die een afdruk van het gelaat van de gebedsgenezer in een hoofddoek bezit.¹⁰ Zij gaat mee naar Rome, geneest de doodzieke keizer, waarna die zich tot het christendom bekeert en wraak zwerft op de moordenaars.

In de loop der jaren maakte Tiberius plaats voor Vespasianus en kreeg Pylatus een hoofdrol toegewezen. Deze door Vespasianus aangestelde landvoogd maakte misbruik van de ziekte van de keizer door geen belasting meer af te dragen, en zich onafhankelijk van Rome te verklaren.¹¹ Men krijgt bijna de indruk dat Pylatus Jezus heeft laten doden om Vespasianus van zijn potentiële genezer te beroven. Vespasianus en zijn zoon Titus gaan erop af en krijgen hulp

⁸ Eisenman 1997.

⁹ Herdingius 1924, caput XIII: en wegens de dood van de apostel Jacobus werd Jeruzalem verwoest.

¹⁰ In een eerdere fase heette deze vrouw Berenice, zoals ook de dochter van Herodes Agrippa heette met wie Titus later een verhouding kreeg, maar haar naam werd veranderd in Veronica, dat is: vera icon (waarachtige afbeelding).

¹¹ In het Romeinse roddelcircuit deden – getuige Suetonius' *De vita caesarum* – vele anekdoten de ronde waarin de draak gestoken werd met Vespasianus' zuinigheid. Hij zou de bedenker zijn van de one-liner: “pecunia non olet!” Feit is dat geld een minstens zo belangrijke rol speelt in de *Vengeance* als de behoefte aan wraak.

van Joseph van Arimathea en Jaffet van Jaffa, in wie wij (Flavius) Josephus herkennen. Pylatus wordt bijgestaan door Archilaus. Natuurlijk wint Vespasianus en zijn wraak is huiveringwekkend. Archilaus pleegt zelfmoord, terwijl Pylatus gevangen wordt gezet in Vienne om daar in de loop van 22 dagen op een afgrijselijke manier doodgemarteld te worden. Zo ver komt het echter niet, hij wordt door duivels ‘gered’ die hem met gevangenis en al in de Rhône gooien en zijn ziel meesleuren naar de Hel.

De Oudfranse literatuur kent twee versies van deze *Vengeance de nostre Seigneur*, een twaalfde-eeuws chanson de geste en een vijftiende-eeuwse prozaversie.¹² Eerstgenoemde versie werd getuige Jacob van Merlants *Historie van den Grale* in het Diets vertaald als *Onses Heren Wrake*:

26 Eyn dichte van *Onses Heren Wrake*
 Lest men - dat is wijde bekannt -
 Unde makede eyn pape in Vlanderlant;
 Dat saget dat boeck in zijn beginne.¹³

Helaas ging dit gedicht verloren, maar dat het hier vrijwel zeker om een Middelnederlandse vertaling/bewerking van de *Vengeance* gaat, lezen wij verderop:

585 Nu leget vele van derre vaert
 Dat Duesch van *Onses Heren Wrake*,
 Want dat zeget in ware sake
 Dat Titus de gene was,
 De bij den belde dar genas,
 590 Unde dat Vaspasianus weer
 Van Aquitanigen de koninck meer.

Een vertaling van de prozaversie bleef als *Die destructie vander stat van Jherusalem* bewaard in een druk van ca. 1525 van de Antwerpse drukker Willem Vorsterman.¹⁴ Over deze ‘populaire’ teksten zal ik het nu niet hebben, wel over de ‘geleerde’ *Destructie van Jherusalem*.

Jacob van Merlants *Scolastica* / *Wrake*

Nadat Jacob op verzoek van een onbekende opdrachtgever een vertaling / bewerking gemaakt had van hét handboek bijbelse geschiedenis, de *Scolastica historia* van Pierre le Mangeur alias Petrus Comestor (gest. ca. 1178), kwam zijn “goede vriend” met nog een verzoek:

¹² Gryting 1952; Ford 1984. Beide versies verschillen inhoudelijk niet veel van elkaar.

¹³ Sodmann 1980. Mijn interpunctie.

¹⁴ Braekman 1984.

	Hi bat mi, dat ic vord brochte:	
	Na de verrisenesse ons Heren,	27090
10	Hoe datt'en met groter eeren	
	Die Romeine sident wraken,	
	Ende die stad [te] sticken braken:	
	Jherusalem, al dar Hi was	
	Ghepassijt, alst men't t'eersten las.	27095
15	Nu hord so wie so wille hier naer,	
	Want dit scrijft over waer	
	Josephus, die't selve sach,	
	Een Juede, dar vele sinnes an lach,	
	Ende dien de scripture sere prijst,	27100
20	Dat hi recht ende warheit wijst -	
	Die screeft aldus als hij't sach.	
	Hem sal ic, so ic best mach,	
	In Dietscen worden volghen naer,	
	In rimen vrai, in worden waer. ¹⁵	27105

Uit deze proloog blijkt dat Jacob op zijn zachtst gezegd zijn standpunt al ingenomen had. Josephus' *De bello judaico* werd door Jacob beschouwd en gebruikt als een verslag van de wraak van God, wat het dus absoluut *niet* is. De enige god die bij Josephus voorkomt, is de in zijn ogen enige ware god: de God van de Joden. Dat Jeruzalem valt en dat de Tempel van Salomon verwoest wordt, geschiedt bij Josephus niet *dankzij* maar *ondanks* de Romeinen. Het is bij Josephus niet Titus die de Tempel in brand steekt, het zijn de Joodse fanatici *zelf* die dit doen en daar dus de schuld van dragen. Althans dat is de voor Titus flatterende voorstelling van zaken die Josephus geeft.

Dat Jacob hier hoog opgeeft over Josephus – “dien de scripture sere prijst” (waarmee naar ik vermoed Hiëronymus van Strido's *De viris illustribus* bedoeld wordt) – heeft niet zozeer met *De bello judaico* te maken als wel met het zogeheten *testimonium Flavianum*, Flavius' getuigenis van het bestaan van Jezus.¹⁶

Scripsit autem de Domino in hunc modum: 'eodem tempore fuit Jesus, sapiens vir, si tamen virum eum oportet dicere. Erat enim mirabilium patratore operum et doctor eorum qui libenter vera suscipiunt; plurimos quoque tam de Iudaeis quam de gentilibus habuit sectatores et credebatur esse Christus. Cumque invidia nostrorum principum cruci eum Pilatus adfixisset, nihilominus qui primum dilexerant, perseverarunt. Apparuit enim eis tertia die vivens. Multa et haec et

¹⁵ Mijn kritische editie van het Brusselse handschrift KB 15001 (in staat van wording).

¹⁶ Het *testimonium Flavianum* is door Hiëronymus geciteerd uit het achttiende boek van Josephus' *Antiquitates*. Aan de authenticiteit van deze passage wordt getwijfeld. De kans dat het om een jongere toevoeging gaat, mag niet worden uitgesloten.

alia mirabilia carminibus prophetarum de eo vaticinantibus et usque hodie Christianorum gens ab hoc sortita vocabulum non deficit'.¹⁷

In *De bello judaico* wordt nergens melding gemaakt van (het bestaan van) de Jezus van Nazareth zoals wij Hem uit de canonieke evangeliën kennen. Integendeel haast, Josephus laat zich zeer laatdunkend uit over Messias-achtige typen:

Een nog ernstiger slag werd de Joden toegebracht door de valse profeet uit Egypte. Bij aankomst in het land verzamelde deze man, een charlatan die zich voordeed als profeet, dertigduizend goedgelovige lieden. Langs grote omwegen voerde hij hen van de woestijn naar de zogeheten Olijfberg. Hij had het vaste voornemen van hieruit een doortocht naar Jeruzalem te forceren, het Romeinse garnizoen te overmeesteren en zichzelf te installeren als tiran van het volk. Zijn gewapende volgelingen beschouwde hij als een geschikte lijfwacht. Maar Felix verhinderde dat er van zijn plannen iets terecht kwam door met zwaargewapende soldaten tegen hem op te trekken. De hele bevolking schaarde zich achter hem. Het resultaat van de botsing was dat de Egyptenaar met slechts een handjevol mannen wist te ontkomen, maar dat het overgrote deel van zijn aanhang gedood of gevangen genomen werd; de rest van zijn volgelingen werd uiteengeslagen. Ieder probeerde stilletjes zijn eigen huis te bereiken.¹⁸

De Latijnse *De bello judaico*

Josephus schreef zijn *De bello judaico* in het Grieks, een taal die Jacob niet kon lezen. Jacob kende *De bello judaico* uit een Latijnse vertaling. Er waren er twee: de oudste (en kortste) van pseudo-Hegesippus, die door broeder Vincent gebruikt werd voor het *Speculum historiale*, en een onverkorte versie uit de 'school' van Cassiodorus (ca. 490-585), die traditioneel op naam staat van Ruf(f)inus van Aquileia (ca. 345-410). Voor *Die Wraake* heeft Jacob laatstgenoemde vertaling

¹⁷ In de Engelse vertaling van Thomas P. Halton: He wrote about the Lord, however, as follows: "About this time there lived Jesus, a wise man, if indeed one ought to call him a man. For he was one who wrought surprising feats and was a teacher of such people as accept the truth gladly. He won over to his side many of the Jews and many of the Gentiles, and he was believed to be the Anointed. When Pilate, because of the envy of the highest-standing among us, had condemned him to be crucified, those who had in the first place come to love him maintained their affections for him. On the third day he appeared to them restored to life, for the prophecies of the prophets had foretold these and countless other marvelous things about him. And the tribe of the Christians, named after him, has down to this day not disappeared."

¹⁸ Flavius Josephus 1992, boek II, hoofdstuk 13, paragraaf 5. Als men zich realiseert dat Jezus in Egypte opgroeide dan moet men onwillekeurig aan de intocht in Jeruzalem op Palmzondag denken.

gebruikt.¹⁹

Naar de manier waarop Jacob te werk ging, is onderzoek verricht door kannik Jan David in het kader van zijn editie, en door Petra Berendrecht en Raymond Harper in het kader van het NLCM-project.²⁰ Waarom David geen gebruik maakte van een middeleeuws Latijnse Josephus voor zijn vergelijking van Jacobs vertaling met de brontekst is niet alleen mij een raadsel. Hij gebruikte een 18e-eeuwse Latijnse vertaling van de Griekse Josephus. Om vooral praktische redenen maak ikzelf gebruik van een druk van Albertinus Vercellensis (Venetië 1499).²¹

Jacob heeft natuurlijk geen druk gebruikt maar een handschrift. Welk handschrift zou ik graag willen weten, maar ik maak mij wat dat betreft geen illusies. Dankzij de dissertatie van Karina van Dalen-Oskam werd ik geattendeerd op een 13e-eeuws handschrift in de KB Albert I te Brussel: Hs. II, 991.²² Ter plekke bleek deze 307 folia tellende codex het kolossaalste boek te zijn dat ik ooit in handen kreeg. Het bevat alle 20 boeken van de *Antiquitates* gevolgd door *De bello judaico*.²³

Als Jacob dit of een vergelijkbaar handschrift onder ogen heeft gehad dan werd hij geconfronteerd met een nauwelijks gestructureerde tekst. De zeven boeken van *De bello judaico* zijn gemarkeerd met een gekleurde initiaal, maar daarna volgen kolommen zonder één lombarde of paragraafteken en wemelend van de afbreviaturen. Ik heb het begin van de zeven boeken in de codex vergeleken met die in de druk van 1499 en alleen verschillen in spelling geconstateerd.

Beschamend is dat er geen editie bestaat van de Latijnse Josephus. Ooit is iemand begonnen aan een editie, maar verder dan de eerste vijf boeken van de *Antiquitates* is deze baanbreker niet gekomen.²⁴

¹⁹ De verwoesting van Jeruzalem wordt uiterst beknopt beschreven in het begin van het tweede boek van de Tweede Partie van de *Spiegel historiael*, die niet door Jacob maar door Philip Utenbroeke werd vertaald.

²⁰ Rymbybel 1859; Berendrecht 1996, p. 117-137; Harper 1998, p. 99-156.

²¹ Deze editie is downloadbaar van <http://gallica.bnf.fr>

In deze druk is de tekst in hoofdstukken ingedeeld die voorzien zijn van een synopsis. Daarbij is aan de tekst zelf niets veranderd. Dankzij deze editoriale ingreep is goed te zien welke passages in de ogen van de editeur belangrijk waren en welke niet: hoe korter de hoofdstukken des te belangrijker de inhoud. Er zijn oudere drukken zonder synopses, maar een dergelijke druk heb ik (nog) niet tot mijn beschikking. Voor de vergelijking van de tekst zelf maakt het, voor zover mij bekend, niets uit.

²² Van Dalen-Oskam 1997, p. 207-208.

²³ Deprimerend was dat er geen enkel gebruikspoor in stond: het boek oogde alsof het nooit gelezen of geraadpleegd was...

²⁴ Franz Blatt (ed.), *The Latin Josephus. Introduction and text: The Antiquities, books I-V*. København 1958.

Jacobs Wrake van Jherusalem

Al gedurende de Middeleeuwen ging Jacob van Merlant door voor een waarachtig auteur.²⁵ Die naam heeft hij nog steeds.²⁶ In de proloog van de *Historie vanden Grale* haalt Jacob uit naar een collega-auteur:

- 20 Ick wille dat gij des zeker zijt,
 Dat ick de historie vele valsch
 Gevonden hebbe in dat Walsch,
 Dar ze van Gode onsen Heren sprak,
 Dat ene dat volck van Rome wrack.
- 25 Dar umbe merket desse zake:
 Eyn dichte van *Onses Heren Wrake*
 Lestmen, dat is wijde bekannt,
 Unde makede eyn pape in Vlanderlant,
 Dat saget dat boeck in zijn beginne,
- 30 Mer ick wene in mynen sinne
 Dat pape dat nicht en dichte,
 Want men mochte nicht gescriuen lichte
 We vullich dat gelogen zij!²⁷

Toen Jacob met gepaste tegenzin de *Historie vanden Grale* vertaalde, kende hij al de Latijnse Josephus alsook de/een Middelnederlandse vertaling/bewerking van de *Vengeance de nostre Seigneur*. Hij had met eigen ogen kunnen constateren hoezeer de *Vengeance* een loopje nam met de historische werkelijkheid zoals Josephus die beschreef. Maar datzelfde deed Jacob toen hij Josephus op verzoek van die goede vriend vertaalde.

In recente studies naar Jacobs vertaalgedrag wordt zijn *Wrake* vergeeijlijkt. Petra Berendrecht:

Alles wijst erop dat voor Maerlant de strijd om Jeruzalem niet alleen het uitvoerig te verhalen hoogtepunt van zijn verhaal was, maar dat hij – een ‘tussenstop’ in Jotapata daargelaten – daar ook met een zekere haast naartoe werkte. Hij werd daarbij in zoverre geholpen door zijn brontekst, dat die relatief eenvoudig is van opbouw, een overzichtelijke structuur heeft. Zo bezien zal de ‘rechtlijnige’ bewerking van [*De Bello judaico*] Maerlant weinig problemen hebben bezorgd. Josephus’ (lange) passage met uitweidingen en beschrijvingen in de boeken 2-5 en 7b lieten zich snel uitselecteren, waarna Maerlant het verhaal op hoofdlijnen vrij ‘compact’ kon weergeven: hij bekort systematisch op details en geeft slechts de

²⁵ Hoewel de toenaam ‘Maerlant’ ook al in enkele middeleeuwse handschriften voorkomt, de juiste spelling is ‘Merlant’.

²⁶ Van Oostrom 1996, p. 336-360 relativeert dit terecht.

²⁷ Sodmann 1980. Mijn interpunctie.

meer globale lijn van het verhaal weer. Aldus is de aantoonbaar sterkere bekorting in de boeken met voor-, tussen- en nageschiedenis (in de boeken 2, 4, 5 en het tweede deel van boek 7) te verklaren.²⁸

Raymond Harper:

Ook ten aanzien van het jodendom betoonde Maerlant zich een man van uitersten. Enerzijds werd het jodendom van voor de komst van Christus door hem in de meest hooggestemde loftuizingen geprezen; anderzijds werd het jodendom van na de komst van Christus door hem in de meest laatlunkende bewoordingen verguisd. Bij deze koerswijziging blijkt de aan de joden toegeschreven verantwoordelijkheid voor de dood van Christus, in combinatie met hun voortdurende weigering om het Oude Verbond van Mozes voor het Nieuwe Verbond van het christendom te verruilen, de hoofdrol te hebben gespeeld. Maerlants negatieve opstelling tegenover het jodendom kende dan ook een vrijwel uitsluitend religieuze grondslag, getuige het feit dat hij joodse bekeerlingen tot het christendom gretig accepteerde en aan de proto-antisemitische legendenvorming geen aandacht heeft besteed. Naast Maerlants traditionele visie op het karakter van de joods-christelijke controverse, zullen ook zijn gebrek aan vertrouwdheid met het contemporaine jodendom alsmede zijn stellige overtuiging van de eindtijdbekering der joden hem voor een toenadering tot het eigenlijke antisemitisme hebben behoed. Maerlant was een fervent anti-judaïst, dat staat buiten kijf, maar naar het zich laat aanzien ook beslist niet meer dan dat. Evenmin lijkt hij op dit gebied in de loop van zijn carrière een ontwikkeling te hebben doorgemaakt. Om de eerste sporen van het eigenlijke antisemitisme op vaderlandse bodem aan te treffen, zullen we te rade moeten gaan bij zijn minder illustere navolgers.²⁹

Hoewel ik nog niet klaar ben met het woord voor woord vergelijken van Jacobs vaak cryptische bewerking met de Latijnse brontekst ben ik van mening dat Jacobs vertaalhouding in een alles overheersende mate bepaald wordt door zijn interpretatie van de gebeurtenissen als de wraak van God. Zijn poëtische propositio in de proloog: “Hem [Josephus] sal ic, so ic best mach, in Dietscen worden volghen naer, in rimen vrain, in worden waer” is een halve waarheid. Waar is dat Jacob – voor zover ik kon vaststellen – zo goed als niets aan zijn brontekst toevoegde, maar als hij dat deed dan is dat (zeer) negatief ten opzichte van de Joden. Tijdens het beleg van Gamala steekt bij Josephus plotseling een storm op, in de Latijnse Josephus is daaraan toegevoegd ‘als (ware het) een godsgeschenk’ en Jacob maakt daarvan: “Mar een storm wies boven so grod, die God sende te hare dod.” (r. 2802-03 (ed. Gysseling r. 29888-89)). Storm toeval met grote gevolgen bij Josephus wordt door Jacob gepresenteerd als een ingreep van een wrekende God.

²⁸ Berendrecht 1996, p. 128.

²⁹ Harper 1998, p. 156.

Veelzeggender echter dan dit soort kleine vertekeningen is Jacobs weglaatbeleid. Josephus' verslag van de oorlog in Galilea en Judea is ook, en zeker niet in de laatste plaats, een zelfportret waarin hij met zijn slimheid koketteert, en een apologie waarin hij omstandig uitlegt waarom hij geen land- of volksverrader is, maar dat hij integendeel uitsluitend in het landsbelang gehandeld heeft. Jacob beschrijft Josephus sympathiek en positief, met grote krijgskundige aandacht voor de manier waarop hij Jotapata verdedigde, maar verzwijgt stelselmatig alles wat Josephus ten gunste van zijn landgenoten aandraagt, met als dieptepunt zijn cynische verzuchting na het bekendmaken van het aantal slachtoffers tijdens de burgeroorlog in het belegerde Jeruzalem:

Met aldusda[n]e onwerden blev'er XII^M dod,
edel liede. Dit's jammer grod,
3215 soude iemen om die Jueden mesbaren... 30300

Harpers onderscheid dat voor Jacob de Joden van het Oude Testament goed waren en die van het Nieuwe Testament fout, komt mij nogal kunstmatig voor.³⁰ Naar mijn mening deugden de Joden – een enkeling uitgezonderd die hij als voorbode of voorouder van Jezus beschouwde – in de ogen van Jacob niet sinds de moord op Abel:

Aldus weet wel dat Hi wrac
dat heleghe bloet van meneghen man,
7740 dat van Abels tide dar an
ghedestruerd was up dat Juedsce diet.³¹

Jacob doet veel meer dan een lang verhaal kort maken, en zijn anti-judaïsme mag men niet afdoen als een theologisch standpunt zonder maatschappelijke gevolgen.³² Eeuwenlang hebben generaties die het Latijn niet machtig waren, maar toch wilden weten hoe en waarom Jeruzalem verwoest was, zich gebaseerd op Jacobs voorstelling van zaken.³³

³⁰ In de deuterocanonieke evangeliën groeit het kind Jezus na Zijn terugkeer uit Egypte op in een Joodse wereld die Hem rondit vijandig gezind is.

³¹ Citaat uit het colofon van de *Wrake*, hs. C. Zie ook het identieke colofon van de proza-*Destructie* hieronder.

³² Zo werden in mei 1370 zes Joden verbrand te Brussel op vermeende hostieprofanatie: Dequeker 2000. Teksten als Jacobs *Wrake* en de nog veel ongenueanceerdere *Vengeances* fungeerden bedoeld of onbedoeld door hun ongefilterd anti-judaïsme als voedingsbodem en als rechtvaardiging van dit soort moordpartijen.

³³ Een nieuwe, ditmaal complete vertaling van de hand van Nicolaes van Winghe (ca. 1495-1552) verscheen in 1552 (Antwerpen, Simon Cock).

De editie-Gysseling

Van Jacobs *Wrake* bestaan twee edities. In 1859 publiceerde David een kritische editie op basis van het Berlijnse handschrift (hs. B), inmiddels een zeldzaam boek. In 1983 verscheen de diplomatische editie van het Brusselse handschrift (hs. C) bezorgd door Maurits Gysseling in diens fenomenale reeks *Corpus van Middelnederlandse teksten (tot en met het jaar 1300)*.³⁴ De editie-Gysseling biedt een uitzonderlijk betrouwbare tekst, maar desondanks kleven er substantiële bezwaren aan deze editie.³⁵

Wie de editie-Gysseling vergelijkt met (de foto's van) het handschrift ziet dat in het handschrift het begin van *Die wrake van Jherusalem* – laten wij dat maar als 'titel' accepteren – duidelijk gemarkeerd wordt met een in de kolom inspringende 'grote' miniatuur, waarop de belegering van een stad wordt afgebeeld.³⁶ Dat is ook gebeurd in het Berlijnse handschrift dat David editeerde. Het is mij daarom een raadsel waarom beide editeurs, aangezien het om een nieuwe tekst gaat, niet opnieuw met regel 1 zijn gaan nummeren.³⁷

In de editie-Gysseling komen de miniaturen er bekaaid af. Zij worden slechts gemarkeerd met een / binnen de versregel als die over meer dan één lijn moet worden geschreven, omdat de miniatuur een deel van de tekstkolom in beslag neemt.³⁸ In de typografische praktijk zijn ze echter onzichtbaar. Dat is nogal vertekend, want zij staan niet zo maar ergens in en tussen de tekst. Zij staan op plaatsen waar anders een structurerende lombarde zou hebben gestaan.³⁹ Maar ook de lombardenstructuur wordt niet adequaat weergegeven. Alleen als een lombarde gevolgd wordt door een majuskel drukt Gysseling typografisch zichtbaar een lombarde af. Als een lombarde gevolgd wordt door een minuskel, wat regelmatig gebeurt, dan is die lombarde onzichtbaar. Voor de geleiding van de tekst in het handschrift kan men niet zonder foto's.

³⁴ Gysseling 1983.

³⁵ Deze diplomatische editie staat ook op de onvolprezen CD-ROM *Middelnederlands*, maar vreemd genoeg zonder de gecursiveerd voluit geschreven abbreviaturen. Gelukkig kon Dirk Geirnaert (INL Leiden) mij een digitale versie geven, waarin die voluitgeschreven abbreviaturen wél gecursiveerd zijn. Ook bewaart men op het INL een complete set zwart/wit foto's van het handschrift. Collatie van de editie-Gysseling naar die foto's leverde tot op heden slechts één fout op, en die fout is vrijwel zeker niet door Gysseling maar in de zetterij gemaakt.

³⁶ Toen ik in 2005 het handschrift wilde raadplegen, bleek het in zo'n slechte staat te verkeren dat het niet meer ter inzage gegeven kan worden. Deze onbereikbaarheid werd overigens al gemeld in Meuwese 2001. Wanneer de hoognodige restauratie zal plaatsvinden is onduidelijk.

³⁷ David bezorgde de *Wrake* in een apart (derde) deel en gaf de tekst wel een titel: *Die Wrake van Jherusalem van Jacob van Maerlant*.

³⁸ Over de miniaturen: Meuwese 2001, p. 33-78.

³⁹ Kuiper 1980-1981, p. 50-85.

Hoewel hij een diplomatische editie bezorgt – een typografische imitatie van de tekst van het handschrift – kan Gysseling het niet nalaten om in het voetnoten-apparaat tekstkritiek te leveren.⁴⁰ Hij heeft hiervoor de editie-David gebruikt, maar niet consequent noch systematisch. Het resultaat is schijnvolledigheid.

Wie zich ertoe zet de tekst van de *Wrake* kritisch te editeren – en daaraan ben ik begonnen – kan op veel meer plaatsen de lezing van het handschrift verbeteren. Niet omdat de kopiïst slordig te werk ging – het traditionele verwijt van negentiende-eeuwse filologen dat maar hoogstzelden weersproken wordt – maar omdat hij in zijn tekst soms halve en soms hele zinnen niet begreep.

Waar werd hs. Brussel KB 15001 geschreven?

Hs. Brussel KB 15001 alias hs. C werd door twee kopiïsten geschreven: kopiïst A schreef het eerste katern, kopiïst B de rest van de codex. Kopiïst A maakt door zijn spaarzaam gebruik van majuskels aan het begin van een regel een nog archaischer indruk dan kopiïst B. Voor de *Wrake* hebben wij dus enkel en alleen met kopiïst B te maken.

In theorie zou kopiïst B een slecht of moeilijk leesbare legger tot zijn beschikking gehad kunnen hebben, maar er is niets dat daarop wijst. Zijn kopiïstengedrag geeft blijk van grote zorgvuldigheid – het viel David al op dat de kopiïst van hs. C zo weinig fouten in de getallen en de eigennamen maakte, welke observatie voor Jacobs *Scholastica*-handschriften werd onderschreven door Van Dalen-Oskam.⁴¹ Dat mag exceptioneel genoemd worden. Getallen correct kopiëren moet lastig geweest zijn voor middeleeuwse kopiïsten, eigennamen kopiëren – en dan vooral eigennamen die men niet kent – een crime! Het heeft David er niet toe kunnen bewegen in hs. C het beste handschrift te zien, hij ging voor het Berlijnse handschrift: hs. B. Ik kom hier nog op terug.

In zijn inleiding op de editie schrijft Gysseling over kopiïst B en de herkomst van het handschrift:

Blijkens de geleidelijke evolutie van zijn schrift heeft hand B aan dit enorme handschrift jaren gewerkt.

De versierde letterschachten in de bovenste regel van elke kolom, die zich vanaf f° 172 geleidelijk ontwikkelen uit onversierde letterschachten, zijn bijzonder na verwant met gelijkaardige versierde letterschachten in de bovenste regel van Brugse oorkonden van 1284 oktober 7 (Corpus nr. 563) en 1286 juli 13 (Corpus nr. 678). Sommige van die letters zijn identiek. Ook de algemene ductus van het

⁴⁰ Dat doet hij ook in zijn diplomatische editie van Jacobs *Der naturen bloeme* in CG II-2. Erger is dat Gysseling (op basis van de editie-David) in zijn diplomatische editie tussen rechte haken regels invoegt – en meenummert! – die volgens hem in het handschrift ontbreken.

⁴¹ Van Dalen-Oskam 1997, p. 59-60, 129.

schrift vertoont veel gelijkenis. Dezelfde hand is het nochtans niet.

Eveneens verwant, doch verder verwijderd, zijn de versierde letterschachten in de bovenste regel van een Brugse oorkonde van 1298 juli 27 (Corpus nr. 1691). Desgelijks, maar nog verder verwijderd, bij een hand uit het Sint-Janshospitaal te Brugge die oorkonden schreef van 1296 juli 26 (Corpus nr. 1516) tot 1297 maart 11 (Corpus nr. 1580); de algemene ductus is echter zeer verschillend.

Ook het schrift van het Detmoldse handschrift van *Der Naturen Bloeme*, dat geschreven werd te Brugge in 1287 of kort daarvoor, is heel na verwant met handen A en B uit de *Rijmbijbel*.⁴²

Het handschrift Brussel 15001 werd dus geschreven in een Brugse instelling omstreeks 1285.⁴³

Met deze lokalisering in overeenstemming zijn allerhande, procentueel nochtans schaarse afwijkingen van de gewone taalvorm in het handschrift, bv. *cam*, *rudder*, *bie*, *wie*. Deze zijn noordelijk Westvlaams (bv. Brugge).⁴⁴

Wie echter de beschrijving van hetzelfde handschrift van de hand van Jan Deschamps erop naslaat leest:

Over de herkomst van het hier besproken handschrift is niets met zekerheid bekend. Volgens de kunsthistorici doet de stijl van de miniaturen aan de Maastrichtse school denken. De taal is echter Westvlaams, al komt in vs. 13 de vorm *ure* (*uwe*) voor, die zeker Limburgs is.⁴⁵

Deze lokalisering wordt in de inleiding van Gysseling verzwegen, naar mij is verzekerd uit (Belgische) beleefdheid. In de ogen van Gysseling was deze lokalisering zo ongerijmd, dat hij hem met de mantel der liefde bedekte. Maar natuurlijk ontging dit verschil van mening de onderzoekers niet.⁴⁶

De meest simpele verklaring is: het boek werd geschreven in Brugge (als Gysseling gelijk heeft) en vervolgens werd het geillumineerd in Maastricht (als Deschamps gelijk heeft). Op die manier sparen wij zowel de kool als de geit. Ik

⁴² Onlangs heeft Hans Westgeest betoogd dat Gysselings datering van het Detmoldse handschrift te oud is, de codex zou aantoonbaar veertiende-eeuws zijn: *De natuur in beeld. Middeleeuwse mensen, dieren, planten en stenen in de geïllustreerde handschriften van Der naturen bloeme, Jacob van Maerlants bestiarijs*. Leiden 2006. Dissertatie RUL, p. 68-71. Het is alsof Gysseling het Detmoldse handschrift en het *Scolastica/Wrake* handschrift 15001 per se nog tijdens Jacobs leven in Brugge geschreven wil laten zijn (alsof het geautoriseerde kopieën waren?).

⁴³ Ekkart 1985 dateert (zonder argumentatie en literatuurverwijzing) het Brusselse handschrift omstreeks 1300, maar geeft geen lokalisering.

⁴⁴ Gysseling 1983, p.XIII.

⁴⁵ J. Deschamps, *Middelnederlandse handschriften uit Europese en Amerikaanse bibliotheken*. Tweede herziene druk, Leiden 1972, p. 87-88.

⁴⁶ Van Oostrom 1991, p. 127-143, m.n. p. 139.

heb Martine Meuwese – die zich in haar proefschrift op de vlakte houdt – gevraagd naar haar ‘best guess’ en zij antwoordde: Oost-Brabant-Limburg.⁴⁷

Jacob schreef Vlaams. Voor een rijmwoord zocht hij wel eens zijn toevlucht in het Brabants, maar in beginsel schreef hij Vlaams, ongeacht voor wie hij schreef. Volgens Amand Berteloot en Evert van den Berg kwam Jacob uit West-Vlaanderen, uit de Westhoek om precies te zijn.⁴⁸ Ik vermoed dat men in Brugge kon horen dat Jacob daar niet geboren was, maar door zijn scholing aldaar zal hij zich naar ik veronderstel moeiteloos hebben kunnen aanpassen aan het Vlaams zoals men dat in Brugge sprak en schreef. Het is daarom moeilijk voorstelbaar dat een Brugse kopiïst Jacobs tekst niet goed begreep.

Er is nog iets raadselachtigs aan kopiïst B: die typisch Brugse vormen die Gysseling signaleerde *cam, rudder, bie, wie* komen niet voor in het deel van de *Wrake*. En hoeveel mensen er ook worden doodgeslagen in de strijd rond Jotapata, Gamala en Jherusalem, nergens treffen wij de spelling ‘slouch’ aan. Die typisch Brugse vormen worden niet meer gevonden na ongeveer 3500 van de bijna 35000 regels! Trek daar de 1291 regels van kopiïst A vanaf en wij zien een kopiïst die 2200 regels Brugs schrijft om daarna over te gaan in een regioneutralere schrijftaal. Waarom?

Het handschrift telt 212 folia. Vanaf folium 172 neemt Gysseling versierde letterschachten in de bovenste regel van elke kolom waar:

bijzonder na verwant met gelijkaardige versierde letterschachten in de bovenste regel van Brugse oorkonden van 1284 oktober 7 (Corpus nr. 563) en 1286 juli 13 (Corpus nr. 678). Sommige van die letters zijn identiek. Ook de algemene ductus van het schrift vertoont veel gelijkens. Dezelfde hand is het nochtans niet.

Waarom pas vanaf folium 172? Martine Meuwese heeft mij fotokopieën gegeven van die identieke oorkonden, maar ik zie niets bijzonders. Dirk Geirnaert gaf mij foto’s van het Detmoldse exemplaar van *Der naturen bloeme* en ik zie geen dwingende gelijkens.⁴⁹

De fouten van de kopiïst van hs. 15001

Hoe zorgvuldig de kopiïst van hs. C te werk ging, blijkt ook uit zijn correcties. Tijdens het schrijfproces of kort erna moet hij zijn schrijfwerk hebben nagelezen op fouten, en af en toe vond hij die ook en verbeterde hij die. Daarnaast is

⁴⁷ Mondelinge mededeling.

⁴⁸ Van den Berg en Berteloot 1993, p. 30-77.

⁴⁹ Natuurlijk heb ik mijn observatie voorgelegd aan anderen i.c. Jos Biemans en Hans Westgeest, en die maakten geen bezwaar.

de hand van een tweede corrector zichtbaar, over wie ik in dit stadium nog niets bijzonders kan vertellen.

Mijn inventarisatie van de al dan niet gecorrigeerde fouten die kopiïst B maakte is nog niet af. De meest frequent voorkomende fout is de verwisseling van *v* en *w*, die soms wel – door interpunctie – maar vaak niet gecorrigeerd werd: “waspaciaen” in plaats van ‘vaspaciaen’ en “waringhe” in plaats van ‘varinghe’ (snel). Daarnaast wordt soms de *m* met de *n* verwisseld: “macht” in plaats van ‘nacht’ en “spaengem” in plaats van ‘spaengen’. Soms wordt de harde *c* vervangen door de zachte *cb*: “trecht” in plaats van ‘trect’, “verdecht” in plaats van ‘verdect’, “bedecht” in plaats van ‘bedect’, “gemecht” in plaats van ‘gemect’, “vloectene” in plaats van ‘vloectene’. Zijn dit verschrijvingen die je van een Brugse kopiïst kunt/mag verwachten?⁵⁰

Mijn ‘daderprofiel’ van de kopiïst is dat hij in beginsel zo letterlijk mogelijk kopieerde, met als gevolg dat je bijna zou denken dat het handschrift in Brugge geschreven was. Volgens mij was het pokhouten Vlaams van Jacob voor de kopiïst een ‘vreemde taal’, wat zou kunnen verklaren waarom de kopiïst al snel typisch Brugse spellingen achterwege liet. Gelet op de fouten die hij maakt, wekt de kopiïst van hs. C de indruk dat hij zijn legger vaak niet begrijpt. Hij maakt verschrijvingen die ik mij niet kan herinneren van een andere kopiïst van een andere Brugse codex. Wel weet ik inmiddels uit – zij het veel jongere – andere handschriften als het Burgsteinfurtse van Jacobs *Historie van Troyen*, het *Handschrift Borgloon* en de Mittelniederdeutsche *Valentin und Namelos* dat deze verschrijvingen heel goed gemaakt kunnen worden door een kopiïst uit de regio waar Deschamps hem lokaliseerde.

Het stemma

Wie de *Wrake* leest in de editie-Gysseling, zal zich regelmatig afvragen wat de tekst bedoelt te zeggen. Jacob schrijft heel compact en vaak duister. Er is wat mij betreft dan ook geen reden de proloog van de *Wrake* te interpreteren als dat Jacob met een ‘burn-out’ kampte en dat hij haastwerk afgeleverd heeft. Denk ook niet dat dat kon. Anders dan Petra Berendrecht denk ik dat het vertalen helemaal niet zo makkelijk zal zijn geweest. Ja, met de druk uit 1499 had hij zichzelf een hoop tijd en moeite kunnen besparen, maar ik vermoed dat zijn brontekst niet zo behulpzaam was. Los hiervan lijkt Jacob en passant de *Antiquitates* te hebben geraadpleegd, en dat doe je toch niet als je vertaalt volgens de wet van de schilder: lange halen, vroeg thuis.

Dat de redactie C op veel plaatsen zo moeilijk begrijpbaar is, heeft naar ik vermoed doorgewerkt in Davids keuze voor hs. B(erlijn) als basishandschrift.

⁵⁰ Natuurlijk heb ik deze varianten voorgelegd aan Amand Berteloot, maar die onderschrijft vooralsnog de lokalisering van Gysseling.

Heel veel onduidelijke plaatsen in hs. C staan iets anders maar wel begrijpelijk(er) in hs. B en de overige, daarvan afhankelijke handschriften. Wie redeneert: meeste stemmen gelden, zal de redactie C terzijde schuiven, aangezien die bijna altijd alleen staat. Zoals Petra Berendrecht al signaleerde, heeft David een achttiende-eeuwse Latijnse vertaling gebruikt en niet de Middellatijnse Josephus. Of dat doorslaggevend geweest is, weet ik niet. Wel dat bij woord voor woord vergelijking van redactie C met de druk van 1499 blijkt dat redactie B c.s. weliswaar begrijpelijker is, maar niet juist. Hoe duister de redactie C vaak ook is – een duisterheid die mede veroorzaakt wordt doordat de kopiist vaak niet goed begrepen moet hebben wat hij schreef – redactie C staat dichter bij het Middellatijnse origineel dan redactie B. Het is dus hs. C tegen de rest, maar hs. C levert de beste lezing(en) en een nieuwe kritische editie moet van dit handschrift uitgaan.

Die Destructie van Jherusalem van Geraert Leeu (1482).

Van deze druk bestaat een gecombineerde facsimile/diplomatische editie bezorgd door Wolfgang Bunte. In zijn verantwoording schrijft Bunte:

Diese Prosaübersetzung des Flavius Josephus (“Bellum iudaicum”) wurde im Jahre 1482 in Gouda durch Geraert Leeu herausgegeben. Sie ist also einer der frühesten Drucke in den Niederlanden.

Seit langem schon streitet man darüber ob das Werk eine genuine Übertragung aus dem lateinischen Josephus oder bloß eine Prosabearbeitung der “Wrake van Jherusalem” des Jacob van Maerlant sei.

Am Schluss des Werkes steht eine Bemerkung des Autors: “Dieses Werk, eine Übersetzung aus dem Lateinischen ins Deutsche/Niederländische, endet hier im Jahre des Herrn 1361 am Vorabend des Tages Johannes’ des Täufern”. Mancher misstraut der Angabe “aus dem Lateinischen”. Meines Erachtens ist das vorliegende Werk eine durchaus selbständige Arbeit von eigenem Rang. Sie könnte möglicherweise so zustande gekommen sein: Neben dem Werk Maerlants hatte der Autor auch eine lateinische Übersetzung zur Hand und konnte seinen (Übertragungs-)Text mit ihrer Hilfe kontrollieren. So kann also in einem gewissen Sinn als wahr gelten (und braucht nicht als Prahlerei ausgelegt zu werden), dass der Autor “aus dem Lateinischen” übersetzt habe. Er folgt also dem Maerlant’schen Text sozusagen kritisch mit der lateinischen Übersetzung in der Hand.⁵¹

Het colofon waarop Bunte zich baseert luidt:

Nie en hoerde man, noch en las in boecken, dat enich volc dus jammerlijc verderft ende gedestruert wort als die Joden worden tot menighen tiden, om haer-

⁵¹ Bunte 1992, p. 464.

re groter sonden wille, daer si Gode mede verbolgen hadden. Want aldus wraect God op hem so dat Hi dat selve voersproken hadde inder ewangelien, omdat si dat bloet van menighen heylighen man uutghestort hadden van Abels tyden tot Jhesus Cristus' doot toe, dien si valschelijc ter doot brochten, ende som van sinen jongheren oeck, die si doden. Nu hebs danc Jhesus Cristus, ende Maria, sine ghebenedide moeder, die mi soe langhe ghespaert heeft, dat ic't tot enen eynde ghebrocht hebbe dye historie ende t'werc vander Bybelen ende vanden Joden yesten, die't beghin ende een figuer waren vanden kersten volc t'hent die Joden haren naem verloren ende haer hulde mit Gode, ende dat die heylighe kerck te wassen ende voertganc begonde te hebben biden heylighen apostolen predicacie, dit werc eynde uten Latijn in Duutsch te maken, in't jaer ons Heren doe men screef MCCC ende LXI op sinte Jan Baptisten avont, als alle kersten luden in blijscappen ende in vroechden pleghen te wesen inder eren sijne gheboorten. Ende van den beghinne van der werelt tot desen daghe toe waren leden v dusent VI hondert ende VIII jaer ende neghen maent. God si gheloeft! A M E N.

¶ Voleint ter Goude in Hollant bi mi Geraert Leeu in't jaer ons Heren MCCC-CLXXXIJ op sinte Bartholomeus avont.⁵²

Bunte heeft het mis. *Die Destructie van Jherusalem* is niets anders dan een zorgvuldig ontrijmde *Wrake van Jherusalem* van Jacob van Merlant.⁵³ Op basis van de veertiende-eeuwse spelling van deze incunabel uit 1482 is het heel wel mogelijk dat Jacobs tekst in 1361 ontrijmd werd door iemand die wist dat Jacobs *Wrake* geen product van eigen vinding was, maar een vertaling uit het Latijn. Deze ontrijmer heeft – gelet op de wijze waarop hij meer dan eens in de tekst refereert aan *Scolastica* – niet alleen de *Wrake* ontrijmd, maar de gehele *Scolastica/Wrake*.

Op basis van varianten kan het exemplaar van de ontrijmer geen handschrift geweest zijn dat met (een kopie van) hs. C geïdentificeerd kan worden, maar de ontrijming is zo nauwkeurig en zorgvuldig gebeurd, dat deze proza-*Destructie* grote diensten bewijst bij de tekstkritiek van hs. 15001.

Een onverwacht slot: hoe Hollands was Jacob?

De reden waarom ik zo graag wil weten of hs. C in Brugge dan wel in of nabij Maastricht geschreven werd, is de wijze waarop Jacob van Merlant is ingelijfd in de literatuurgeschiedenis van het graafschap Holland. Er is met name in *Maerlants wereld* een beeld geschapen dat Jacob door niemand minder dan Aleida van Avesnes/Holland ontdekt werd, dat hij voor haar zijn debuutroman *Alexanders geesten* schreef, dat hij dankzij een Hollands mecenaat op Oostvoorne een loop-

⁵² Mijn editie.

⁵³ Zoals Braekman 1984 al eerder beweerde met als bewijs een passage uit het prille begin van de *Wrake*. Bunte kende deze editie maar negeerde deze constatering.

baan als schrijver kon opbouwen, en deeltijd privé-docent van de jonge graaf Florens was, en dat hij voor de volwassen graaf Florens zijn carrière afsloot. En passant wordt de indruk gewekt als zou Jacob zich te Merlant net zo in zijn element gevoeld hebben als Jan Wolkers op Rottumerplaat in 1971.

Inderdaad schreef Jacob zijn laatste boek, de *Spiegel historiael*, voor graaf Florens. Waar hij schreef weten wij niet. In of kort na 1288 overleed hij tijdens het schrijven van de Vierde Partie.⁵⁴ Over de dertien jaar tussen het voltooien van het tweeluik *Scolastica/Wrake* in 1271 en het begin van de *Spiegel historiael* tasten wij in het duister. Eigenlijk weten wij nog het meest van Jacobs verblijf als coster te Merlant, waar hij voor burggraaf Albrecht van Voorne in elk geval de *Historie van den Grale* en naar mijn mening ook de *Torec* schreef. Maar of Jacob het op die Oostvoornse zandplaat zo naar zijn zin had betwijfel ik. Ik denk dat hij zich daar meer als Godfried Bomans voelde.⁵⁵ *De Historie van den Grale* lijkt onder orthodox protest te zijn vertaald – Jacob wantrouwt zijn bron luidop – en zijn vertaling bleef beperkt tot twee van de drie boeken.⁵⁶

De Torec (anagram van Ector?) is alleen bewaard gebleven in een door Lodewijk van Velthem verkorte versie in de *Lanceloet-compilatie*. De tekst is tegendraads: iedereen speelt vals, ene Cleas (anagram van Claes?) van den Briele speelt een dubieuze rol, en de ambitieuze jonkvrouwe van Montesclore die in andere Arturromans anoniem is, heeft hier een naam: Mabilie. En laat dat nou net de naam van de dochter van Albrecht van Voorne zijn.⁵⁷

Niet iedere nummer 14 heet Johan Cruijff en voor een schild met een “lyoen rampant van kelen root” geldt hetzelfde.⁵⁸ Dat is het schild van Roelant, de neef van Karel de Grote, de grootste held die de Franken voortbrachten, vergelijkbaar slechts met de Trojaan Hector en de Jood Judas Machabeus.

De claim dat Jacob *Alexanders geesten* onder een Hollands mecenaat geschreven werd, wordt weersproken door de eigennamen in die tekst.⁵⁹ Geen daarvan wijst in de richting van Holland of Zeeland. Gheile – de vermoedelijke naam van de opdrachtgeefster of de vrouw aan wie Jacob zijn debuut opdroeg⁶⁰ – lijkt een Vlaamse naam, maar de eigennamen in *Alexanders geesten* wijzen toch vooral in de richting van Brabant.

⁵⁴ Kuiper 2007.

⁵⁵ <http://www.godfriedbomans.nl/recentie.arjan.peters.html>

⁵⁶ In de editie-Van Vloten 1880-1882 schreef Jacob de regels 1-10408, Lodewijk van Velthem schreef het derde en laatste boek: 10409-36218.

⁵⁷ Albrecht van Voorne volgde in 1261 zijn vader Henric van Voorne op als burggraaf van Zeeland. Dat wil zeggen dat hij normaal gesproken in dat jaar op zijn minst 15 werd. Hij was dus geen leeftijdsgenoot van Florens V die in 1254 geboren werd (vgl. *Maerlants wereld*, p. 127).

⁵⁸ Kuiper 1999.

⁵⁹ Kuiper e.a. REMLT.

⁶⁰ Zie ook Lievens 2006.

Het begin van Jacobs literaire productie valt – voor zover wij zijn biografie kunnen reconstrueren – ongeveer samen met de regering van hertog Jan I van Brabant. Hertog Jan deed aan literatuur, ook aan Middelnederlandse.⁶¹ Mogelijk was *Alexanders geesten* bedoeld als sollicitatie. Een Brabants mecenaat zat er echter niet in. Jacob werd conservator en writer-in-residence op Oostvoorne. Dat hij daar de kleine Florens onderwees, is mijns inziens evenals het mecenaat van tante Aleida moderne mythevorming. Wat mij betreft is er onvoldoende grond om *Alexanders geesten* als een ‘Hollandse’ tekst te oormerken.

Datzelfde geldt, denk ik, voor Jacobs *Historie van Troyen*, een vertaling /bewerking van de *Roman de Troie* van Benoît de Sainte Maure, die hem ruim een eeuw eerder schreef. Hoewel deze roman te Merlant geschreven werd, zoals Jacob mededeelt in de *Spiegel historiael*, beschouw ik ook dit werk als een (tweede) sollicitatie richting Brabant.⁶²

Om te beginnen is de materie exemplarisch Brabants, aangezien de Brabanders ervan overtuigd waren dat zij via Brabo van de Trojanen afstamden. In de proloog vinden wij geen naam van een Hollandse of Zeeuwse opdrachtgever, wel een catalogus van wat de auteur al eerder geschreven heeft. Jacob volstond niet met het vertalen van zijn bron, maar gaf zijn *Historie van Troyen* een academische dimensie door het compileren en integreren van de Latijnse schoolauteurs Ovidius, Statius en Vergilius.⁶³ Daarnaast laste Jacob passages in die gedicht waren door Segher Diengotgaf, een volkstalige Brabantse auteur, en verantwoordde nauwkeurig het begin en einde daarvan. Zodoende behandelde hij Segher op eenzelfde wijze als Ovidius, Statius en Vergilius. Combineer deze gegevens en het kan haast niet anders of Jacob probeerde in Brabants gevele te komen.

Kijken wij ten slotte naar de handschriftelijke overlevering van Jacobs werk dan valt op dat veel daarvan bewaard is gebleven in vooral (zuid)oostelijk Middelnederlandse handschriften: *Alexanders geesten* in een codex die vermoedelijk in Aken geschreven werd, de *Historie van Troyen* in een codex uit vermoedelijk Kleef, de *Historie vanden Grale* wordt bewaard in Burg Steinfurt en is geschreven in oostelijk Middelnederlands. Een handschrift van *Der naturen bloeme* werd eeuwenlang bewaard op Slot Dyck te Neuss, en het oudste exemplaar van die tekst wordt te Detmold bewaard. Als nu ook het oudste handschrift van *Scolastica /Wrake* uit het zuidoosten van het land zou stammen dan zou dat de Hollandse claim op Jacob kunnen relativeren ten gunste van de historische werkelijkheid.

⁶¹ Sleiderink 2003.

⁶² Eerste Partie, Boek 2, kapittels 14-16.

⁶³ Jongen 1988.

Bibliografie

- Berendrecht, Petra, *Proeven van bekwaamheid. Jacob van Maerlant en de omgang met zijn Latijnse bronnen*. Amsterdam 1996.
- Berg, Evert van den, en Berteloot, Amand, 'Waar kwam Jacob van Maerlant vandaan?' in: *VMA* 1993, afl. 1, p. 30-77.
- Bunte, Wolfgang, *Die Zerstörung Jerusalems in der mittelniederländischen Literatur (1100-1600)*. Frankfurt am Main usw. 1992. Judentum und Umwelt, Band 33.
- Braekman, W.L. (ed.), *Die destructie vander stat van Jherusalem*. Een Vlaams Volksboek, naar het uniek exemplaar van de Antwerpse druk van Willem Vorsterman (ca. 1525) [...]. Brugge 1984.
- Dalen-Oskam, Karina van, *Studies over Jacob van Maerlants Rijmbijbel*. Hilversum 1997, diss. R.U. Leiden.
- Dequeker, Luc, *Het sacrament van mirakel: jodenbaat in de Middeleeuwen*. Leuven 2000.
- Eisenman, Robert, *James the brother of Jesus*. Volume I: The Cup of the Lord. London 1997.
- Ekkart, R.E.O. *De Rijmbijbel van Jacob van Maerlant. Een in 1332 voltooid handschrift uit het Rijksmuseum Meermanno-Westreenianum*. 's-Gravenhage 1985.
- Ford, Alvin E. (ed.), *La vengeance de nostre-seigneur. The old and middle french prose versions - the version of Japheth*. Toronto 1984.
- Gryting, Loyal A.T. (ed.), *The oldest version of the twelfth-century poem La venjançe nostre seigneur*. Baltimore 1952.
- Gysseling, Maurits, *Rijmbijbel*, in: *Corpus van Middelnederlandse teksten (tot en met het jaar 1300)*, Reeks II: Literaire handschriften, deel 3. Leiden 1983.
- Harper, Raymond, *Als God met ons is... Jacob van Maerlant en de vijanden van het christelijke geloof*. Amsterdam 1998.
- Herdingius, Guilelmus, (ed.), Hieronym[us], *De viris illustribus (sic) liber, accedit gennadii catalogus virorum illustriorum*. Ex recensione Guilelmi Herdingii. Lipsiae in Aedibus B.G. Teubneri MCMXXIV, Caput XIII.
- Jongen, Ludo, *Van Achilles tellen langhe. Onderzoekingen over Maerlants bewerking van Statius' Achilleis in de Historie van Troyen*. Deventer 1988, diss. R.U. Utrecht.
- Josephus, Flavius, *De Joodse Oorlog & Uit mijn leven*. Vertaald, ingeleid en van aantekeningen voorzien door F.J.A.M. Meijer en M.A. Wes. Baarn 1992.
- Kuiper, Willem, 'Lombarden, paragraaf- en semiparagraaftekens in Middelnederlandse epische teksten', in: *Spektator* 10 (1980-1981), p. 50-85.
- Kuiper, Willem, 'Een lyoen rampant, van kelen root', in: *Neder-1* (1999), Col: 9911.32.
- Kuiper, Willem, 'De rovers van Rupelmonde', in: *Neder-1* (2000), Col: 0003.16.
- Kuiper, Willem, 'Een doornenkroongetuige', in: *Neder-1* (2007), Col: 0704.19.
- Kuiper, Willem, Hella Hendriks en Sasja Koetsier (eds.), *Repertorium van Eigennamen in Middelnederlandse Literaire Teksten (REMLT)*, in: <http://cf.hum.uva.nl/dsp/scriptmanent/remlt/remltindex.htm>
- Lievens, R., 'Nogmaals die scone die mi peisen doet. Bedenkingen rond een acrostichon bij Jacob van Maerlant', in: *Biekerf, West-Vlaams archief voor geschiedenis, archeologie, taal- en volkskunde*, 106 (2006), 3, p. 205-217.
- Meuwese, Martine, *Beeldend vertellen. De verluchte handschriften van Jacob van Maerlants Rijmbijbel en Spiegel historiael*. [Leiden 2001], diss. R.U. Leiden.

- Oostrom, F.P. van, 'Slotbeschouwing: de *Rijmbijbel*, balans en perspectief', in: Jaap van Moolenbroek en Maaïke Mulder (red.), *Scolastica willic ontbinden. Over de Rijmbijbel van Jacob van Maerlant*. Hilversum 1991.
- Oostrom, Frits van, *Maerlants wereld*. Amsterdam 1996.
- Oostrom, Frits van, *Stemmen op schrift. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur vanaf het begin tot 1300*. Amsterdam 2006.
- Rijmbijbel van Jacob van Maerlant*, met voorrede, varianten van hss., aanteekeningen en glossarium [...] voor de eerste maal uitgegeven door J. David, Pr. derde deel. Brussel 1859.
- Sleiderink, Remco, *De stem van de meester. De hertogen van Brabant en hun rol in het literaire leven (1106-1430)*. Amsterdam 2003, diss. R.U. Leiden.
- Smeets, J.R., *La chevalerie de Judas Macabé*. Assen 1955, diss. R.U. Groningen.
- Sodmann, Timothy, (ed.), *Jacob van Maerlant, Historie van den Grale und Boek van Merline. Nach der Steinfurter Handschrift herausgegeben von ...* Köln u.s.w. 1980.
- Tigelaar, Jaap, (ed.), *Die salighe ende schoone hystorie vanden strijde des lants van Spaengiën*. Een Middelnederlandse vertaling van de Kroniek van Pseudo-Turpin in *Die alder excellenste cronyke van Brabant* (Antwerpen, Roland vanden Dorpe, 1498), in: *Cahiers Nederlandse Letterkunde* 1997/2.
- Vloten, J. van, (ed.), *Jacob van Maerlants Merlijn. Naar het eenig bekende Steinforter handschrift uitgegeven door ...* Leiden 1880-1882.